

FILOZOFICKÝ ODKAZ JÁNA AMOSA KOMENSKÉHO

KAREL KASAL

I

Azda každá prevratná epocha, epocha bojov má svojho filozofa. Lebo obyčajný ľudský rozum sa zdá v tejto chvíli slabý a predsa človek potrebuje nielen útechu, ale aj jasnú perspektívu, potrebuje si vyjasniť najvšeobecnejšie otázky svojej ľudskej existencie, otázky svojho vzťahu k spoločnosti, otázky spoločenských cieľov a perspektív. Nie inak to bolo v období 30 ročnej vojny. Bielohorská porážka a neskoršie westfálsky mier pozhabili Čechy samostatnosti a začali likvidovať vymoženosti reformačnej doby. Tridsaťročná vojna postupne dávala nádej na znovu nadobudnutie národnej a štátnej samostatnosti Čiech, no skoro ju brala, až nakoniec westfálskym mierom potvrdila Bielu horu. Filozof tejto epochy, filozof nádeje a zúfalstva Ján Amos Komenský sa márne pýta svojho rozumu na osudy národa a spoločnosti a všetko rozumové utešovanie ho nemôže uspokojiť. „Proto, že takové potěšování vpravdě ničím jest. Neboť sud' sám, co to zločince k šibenici jdoucího potěší, byť i krásne vypravoval, že jiné také věšivali? Co platno, že by on sobě vyproštění sliboval, oni ho pak přece vedou? Co prospěje, že by ho napomínal, aby sobě udatně počínal, proto, že to jinak býti nemůže?“¹

Odpovedať na tieto zúfale otázky, ktoré stáli pred všetkým ľudom a národom, pokúsil sa Komenský vo svojej filozofii. Snaží sa o utvorenie uvedomelého postoja človeka k prírode, k spoločnosti, k bohu. Na základe spojenia vedy a náboženstva sa snaží vytvoriť harmonický svetový názor. Náboženské založenie Komenského a bezvýchodná situácia národa v dobe tridsaťročnej vojny v ňom ešte viac upevnila náboženské presvedčenie. Okrem toho náboženské rúcho, v ktorom prebiehala tridsaťročná vojna, stávalo otázkou náboženstva a náboženských sporov na popredné miesto. Náboženské otázky hrali vtedy v medzinárodnej politike dôležitú úlohu, a preto Komenský po vzore svojej doby rieši politické otázky v súvislosti s otázkami náboženskými. V samotných Čechách už od husitskej revolúcie demokratické kruhy vystupovali v znamení tejto ideológie. Českobratská ideológia Komenského sa spojovala s najdemokratickejším politickým a kultúrnym prúdom Čiech, s Jednotou bratskou. Komenský sa preto ani nemohol ideove odtrhnúť od českobratskej náboženskej ideológie, pretože inak by ostal v úplnej izolácii i od českej pobielohorskej emigrácie. Nádej za národné oslobodenie v medzinárodnom meradle vkladali českí bratia a česká emigrácia vôbec v medzinárodné reformačné hnutie. Preto ani v medzinárodnej politike sa nemohlo postupovať bez ohľadu na náboženské otázky.

¹ Jan Amos Komenský, *Truchlivý*, Kostnická jednota, Praha 1918, 10.

Na druhej strane ovplyvnil Komenského rozvoj vied, umenia a remesiel v pokročilých západných krajinách, rozkvet západoeurópskej filozofie, najmä v osobe Bacona a Descartesa. Boj proti scholastike, planej školskej múdrosti, a pochopenie filozofie ako metódy, to všetko zohralo rozhodujúcu úlohu v Komenského filozofických názoroch. Pretože Komenský riešil predovšetkým spoločenskú a politickú problematiku, snažil sa rozšíriť filozofiu ako metódu nielen na oblasť prírody, ale aj na oblasť spoločenskú, na otázky politické a náboženské. Tým je historicky podmienená jeho snaha spojiť v jeden filozofický systém učenie o prírode, politiku a náboženstvo. Snažil sa na základe kompromisu materializmu a idealizmu vybudovať svoju filozofiu na základe jednoty troch princípov: zmyslov, rozumu a „písma“.² Na základe vedy, na základe urovnania náboženských a politických sporov chcel Komenský ukázať cestu k náprave spoločenských pomerov. „Bohové, ktorí nestvořili nebe a zemi, ať zhynou! Vědění, které nevede ke skutkům, necht' zhynie! Víra, která se neprojevuje křesťanskými skutky, necht' zhynie! Státnictví, které neudržuje lidské věci v míru, necht' zhynie!“³

Teda všeobecná náprava ľudskej spoločnosti, rozvoj vedy, odstránenie náboženských a politických sporov, to je cieľ Komenského filozofie. Komenský myslí, že hlavným zdrojom rozporov sú rozpory ideové a nie rozpory triedne. Snaží sa preto o ideový kompromis. Na základe tohto kompromisu dochádza k idealistickému riešeniu celého problému.

Spojenie prírody, boha a človeka sa snaží Komenský dosiahnuť na základe tejto teórie. „Tytéž jsou tedy příčiny věcí, aniž liší se, leda formou svého bytování, protože v Bohu jsou jako v paobrazu, v přírode jako v paobrazu, v umění jako v protiobrazu.“⁴

Poznanie boha je teda podľa Komenského možné len cez poznanie prírody. Príroda je paobrazom, umenie potom protiobrazom. Umenie, to je veda; napodobňuje prírodu.⁵ Toto stanovisko približuje Komenského k panteizmu a umožňuje mu kauzálny výklad prírodných a niektorých spoločenských javov. Komenský uzatvára, že v každej veci prírody jestvuje vlastný duch a ten je súčasťou svetového ducha, ktorý do prírody vdýchol boh.⁶ Tak príroda sa môže vyvíjať podľa vlastných síl, bez vonkajšieho zásahu boha, kauzálnne. Komenský sa však súčasne úplne nestotožnil s panteizmom a kritizuje starovekých panteistov za to, že stotožnili prírodu s bohom. Komenský ako kresťan sa nevedel zriecť osoby kresťanského boha. Všetko v prírode sa deje podľa vôle božej. Boh stvoril každú vec pre určitý účel, ale tento účel je už vtelený do prirodzených základov veci samej, preto „... z kořenů v ní založených samo vyrastá, co vyrastati má.“⁷

Uznanie prírody za zdroj poznania a príklon k panteizmu umožnil Komenskému vysvetľovať prírodu prevažne kauzálnne a vysloviť aj niektoré materialistické názory. To malo veľký vplyv na celú jeho filozofiu. Komenský v skutočnosti uprednostnil skúmanie prírody pred teológiou, vydobyl vede právo jestvovať vedľa alebo v rámci teológie, aj keď nevedel presadiť vedu proti teológii. V skutočnosti však vedecké princípy Komenského filozofie sú v rozpore s teológiou a rozkladajú ju. Uprednostnenie skúmania prírody pred teológiou znamenalo aj pokrokový boj proti scho-

² Kapras J., *Nástin filosofie Jana Amosa Komenského*, Velké Meziříčí 1894, 111.

³ Jan Amos Komenský, *Všenáprava*, Orbis 1950, 175.

⁴ Jan Amos Komenský, *Předchůdce vševědy*, Beseda učitelská 1879, 40, § 47.

⁵ Jan Amos Komenský, *Předchůdce vševědy*, Beseda učitelská 1879, 42, § 71.

⁶ Kapras J., *Nástin filosofie Jana Amosa Komenského*, Velké Meziříčí 1894, 148, § 25.

⁷ Jan Amos Komenský, *Didaktika česká*, 34, 1926.

lastike. Komenský sa postavil do čela bojovníkov proti scholastike, proti planej cirkevnej múdrosti, za rozvoj filozofie a vied.

Úlohou tohto článku je rozbor filozofického systému Komenského, jeho vysvetlenie a stanovenie hlavných smerov jeho utvárania. Budem sa snažiť vysvetliť ten historicky zaujímavý fakt spojenia filozofie, politiky a náboženstva vo filozofickom systéme Komenského. Z toho nám potom vyplynú závery a celkové hodnotenie jeho diela.

Rozbor začnem gnozeologickou stránkou jeho učenia.

II

Jedným zo základov celého filozofického systému Komenského je jeho teória poznania. Komenského teória poznania má v sebe rad materialistických prvkov, ale pre idealistické riešenie základnej otázky filozofie je aj tu nedôsledná a spája svoj materialistický postoj v niektorých otázkach s idealizmom a náboženstvom.

Niektoré materialistické myšlienky v teórii poznania sa snažil Komenský zdôvodniť v rámci svojho idealistického systému. Boh je praobrazom, príroda paobrazom, umenie protiobrazom. Ľudské vedenie pochádza podľa Komenského od boha, ale nie priamo, ale sprostredkovane, cez poznanie prírody. Nie teda boh, biblia, ale príroda je východiskom a hlavným zdrojom ľudského poznania. To bolo na 17. storočie a vzhľadom na historickú situáciu Čiech pokrokové, ba priamo revolučné stanovisko. Toto stanovisko je cudzí prvok vzhľadom na idealistický a náboženský charakter jeho filozofie. Na jeho základe položil Komenský prvý vo svete vedecké základy pedagogiky.

V teórii poznania zastáva stanovisko, že cieľom ľudského poznania je zobraziť objektívnu skutočnosť, ako on tomu hovorí, „pravdu vecí“. Píše:

„Toho dím, posud nikdo nehledal, aby skrze obecné zásady poznávání, a skrze způsoby, jimiž by až k posledním sousudkům správně byly přivedeny, obecnou nějakou cestu otevřel ku poznání pravdy věcí.“⁸

Uznáva tri stupne poznania. Prvé dva stupne poznania sú zmyslový a logický stupeň.

Prvým stupňom poznania je poznanie zmyslové. Poznanie začína od zmyslov. „Začátek poznání musí se díti vždy od smyslů, neboť nic není v rozumu, co dříve nebylo ve smyslu.“⁹ Bez zmyslového poznania nie je poznanie vôbec. Aj istota poznania závisí od zmyslov. „Tolikéž pravda a jistota vědění závisí pouze a jedině na svědectví smyslů, neboť věci se vtiskují nejprve a bezprostředně smyslům a teprve dobrodiním smyslů rozumu.“¹⁰

Komenský zastáva názor, že zmyslové poznanie obsahuje už samo osebe celú pravdu. „Důkazem toho je, že se věří smyslovému poznání samotnému o sobě. Při uzavírání a dokládání se cizího svědectví pro jistotu uchylujeme se ke smyslům... Proto chceme-li žákům vštípit pravou a jistou znalost věcí, musíme především hledět, abychom učili všemu autopsií a smyslovým názorem.“¹¹ Až tam, kde nestačí zmyslové poznanie, nastupuje poznanie rozumové, ktoré zmyslové poznanie len doplňuje a opravuje. Komenský nevidí, že logické poznanie je poznanie hlbšie. Sen-

⁸ Jan Amos Komenský, *Předchůdce vševědy*, Beseda učitelská 1879, 16, § 26.

⁹ *Didaktika velká, Dědictví Komenského*, 1905, 230, § 7.

¹⁰ Tamže, 231, § 8.

¹¹ Tamže.

zualisticky preceňuje význam zmyslového poznania. Je to spôsobené tým, že v podstate stojí na nazeravom, kontemplatívnom stanovisku starogréckych vied. Preto najistejším spôsobom poznania je, „aby vec byla vystavena smyslům tak, aby vjem byl pevný.“¹² Uvádza to na príklade: „Postup při tom lze bráti z vidění vnějšího. Má-li při něm něco býti dobře viděno, je třeba, 1. aby to bylo postaveno před oči, 2. ne daleko, nýbrž v náležité vzdálenosti, 3. a to ne se strany, nýbrž přímo před oči, 4. ne tak, aby povrch byl obrácen nebo šikmo, nýbrž aby byl postaven přímo naproti, 5. aby zrak přehlédl nejprve celou věc, 6. potom prohlížíje jednotlivosti zvlášť, 7. a to po řadě od začátku do konce, 8. a zdržel se při každé části tak dlouho, 9. až všecko je pochopeno řádně podle svých rozdílů.“¹³

Komenský však nestojí len na stanovisku čistého empirizmu, ale ukazuje aj obmedzenosť zmyslového poznania a nutnosť podoprieť ho poznáním rozumovým. „Smysl, ačkoliv tištěnou pravdu vtiskuje nám bezprostředně, buď pro nějakou mnohost věcí nekonečnou a tvaru složení podivné sa mate častěji, aneb pro vzdálenost předmětu tytéž nestačí nebo slábne a důsledně bývá tupý a klamný; nezbytno tedy užívati rozumu, jenž za příčinou úměrnosti mezi věcmi zachované, z podobného soudí o podobném, z protivného o protivném a tak smysl nedostatečný doplňuje, chybujiící opravuje.“¹⁴

Komenský preceňuje zmyslové poznanie a súčasne nedoceňuje logické poznanie, ktoré má len doplňovať a opravovať zmyslové poznanie. Komenský nepochopil, že logické poznanie je hlbšie poznanie. Logický stupeň poznania nadväzuje na zmyslový len mechanicky a vzhľadom na neho hrá skôr úlohu kritéria jeho správnosti.

Správne zdôrazňuje Komenský, že zmyslové vnímanie je vnímanie bezprostredné, vnímanie jedinečného, zatiaľ čo logické poznanie je sprostredkované, zovšeobecňujúce jedinečné. „Vnímání jest, rozuměj, přijímání jedinečného... Jedinečné nemůže být zpracováno rozumem, ale smysl přitahuje jedinečné a přejaté předává rozumu... Cokoliv poznáváme, poznáváme důkazem nebo indukci, kteréžto oba závisejí na dobrodiní smyslů.“¹⁵

Komenský nielenže nepopiera, ale priamo zdôrazňuje poznávaciu silu rozumu. Ostro vystupoval proti agnosticizmu, ktorý sa snaží poprieť, že zmyslové poznanie je prvý stupeň poznania, bezprostredne odrážajúci objektívnu skutočnosť. Zdôvodňuje myšlienku, že prameňom poznania sú zmysly. To, že zmyslové poznanie je prameň poznania, nepopiera význam rozumového poznania. Otázka nie je v tom, či rozum poznáva, ale odkiaľ sú zásady poznania. „Zde se možno odvolat k autoritě Aristotelově... Je zjevné, říká, jestliže by kdo odstoupil od smyslů, odstupuje také od jakékoliv pravdy. Zdá se přece, že překážejí příklady; ale zdá se. Bůh, anděl, prvotní hmota, atd., říkají titíž, se nepoznávají pomocí smyslů, ale toliko rozumem. Tak rozumem se skouší, nikoliv smysly, že jakákoliv hvězda je větší nebo menší než měsíc atd... Nemusíme se tázat, zda-li rozum poznává, ale odkud jsou zásady poznání. Což však nepoznáváme Boha z jeho děl, tím, že na ně hledíme? Nebo ze slov Boha? Víra z poslechu, říká mudrlec. K slyšení je smysl. Tak zdali se nepřibližuje velikost hvězd přes hvězdářské nauky? Správně. Zda-li není slepý neschopen

¹² Tamže, 234, § 13.

¹³ *Didaktika velká, Dědictví Komenského*, 1905, 234, § 13.

¹⁴ K a p r a s J., *Nástin filosofie Jana Amosa Komenského*, Velké Meziříčí 1894, 111.

¹⁵ *Veškeré spisy Jana Amose Komenského I*, Společnost knihtiskárny v Zábřehu 1914, 25—30.

soudit o barvách? Tyto nepoznává, nepoznává tedy, je-li zbaven zraku, jehož je barva předmětem. Jestliže v pravdě si něco představuje o nějakých rozdílech barev, má to ze sluchu. Udělejme tedy závěr, že nic nemůžeme poznat bez dobrodiní smyslů.¹⁶

Základem logického stupňa poznania sú potom pojmy. Pojem je podľa Komenského zovšeobecnením vlastností predmetov. Pri usudzovaní musíme brať zreteľ nielen na vedeckú správnosť pojmov, ale aj na presnosť a jasnosť pojmov. Preto myslenie musí dbať aj na vzájomný vzťah pojmov a na ich logické roztriedenie. „Pojmy pak myslí mají za pravidlo i sebe i věci; předně ovšem věci a na druhém místě sebe samy. Že pak jsou obrazem věcí, spravují se neproměnně dle poobrazu svého, tak jak můj v zrcadle obraz neúchylně vyrazí netoliko postavu a barvu, než i vytváří má hnutí. Šetřiti pak sebe samých ve spolek musejí pojmy myslí, by sobě nepřekážely, sebe nezaštiňovaly, nemátly.“¹⁷

Komenský teda v tomto prípade pokladá pojmy za obrazy vecí. Obraz však poníma čisto mechanicky ako obraz v zrkadle. V tomto zmysle chápe aj poznanie ako jednorazový akt odrazu a nie ako proces postupného odrážania. Pojem potom v jeho ponímaní musí byť ustrnutý, metafyzicky nemenný.

Jasnosť a presnosť pojmov podľa Komenského vyplýva z toho, že pojmy sú vzájomne presne vymedzené. Na presné a správne vymedzenie pojmov používa aristotelovskú indukciu a definíciu. Pojmy triedi podľa klasifikačného stanoviska starogréckych vied, ktoré formuluje do troch metodických zásad. Základné stanovisko formuluje v prvej zásade. „Znajíce tedy zásady věcí a způsoby rozdílnosti, poznáme všechno.“¹⁸ Inak povedané, keď poznáme zásady klasifikácie, poznáme všetko. A pokračuje: „Právě tak, kdo zná obecné způsoby umělých, přirozených i nadpřirozených věcí, do nekonečna bude moci rozeznávati a dělati. N. p. kdo zná, co jest krása sama o sobě, nebo na jakých podmínkách zakládá se krása, ten již bez mistra bude věděti, co jest krásný anděl, krásná duše, krásné tělo, krásná barva, krásná řeč, krásní mravové a cokoliv jiného. A naopak, cokoliv bude, nezhoďuje se s tou ideí, ukáže se, že není krásné.“¹⁹

Zabsolútnením a zmetafyzičtšením klasifikačného hľadiska Komenský dospieva nakoniec k odtrhnutiu pojmu od vecí. Pojem sa potom stáva nielen zovšeobecnením reálnych vlastností, ale normou vecí, pravidlom vecí. Komenský je presvedčený, že správne utvorený pojem celkom vyjadruje podstatu vecí, že vyjadruje úplne to, čo vec je, čo je na nej podstatné a rozhodujúce. Metafyzický pojem, ustrnutý a mŕtvy, nevyhnutne sa stáva meradlom vecí. Komenskému je ešte cudzia myšlienka prehlbovania pojmov a nášho poznania vôbec. Metafyzické stanovisko v teórii poznania vedie Komenského k idealizmu. Napriek tomu by však nebolo správne vysvetľovať si jeho učenie o pojmoch len v zmysle idealizmu alebo dokonca Platónových ideí. Aj keď je Komenského učenie o pojmoch idealistické, predsa je v ňom obsiahnutá aj materialistická myšlienka, že pojmy zobrazujú skutočnosť. Táto stránka jeho učenia o pojmoch zohrala pokrokovú úlohu najmä v jeho pedagogike.

Druhou požiadavkou metódy je: „A takové obecné způsoby věcí, budtež od věcí dle výčtu nějakého odtahovány a za pravidlo věcí pokládány.“²⁰ Inak vyjadrené:

¹⁶ *Veškeré spisy Jana Amosa Komenského II*, Brno, dřív Společnost knihtiskárny v Zábřehu, 30.

¹⁷ *Nejnovější metoda jazyku*, Rychnov 1892, 23, § 13.

¹⁸ *Předchůdce vševědy*, Beseda učitelská 1879, 46, § 76.

¹⁹ *Předchůdce vševědy*, Beseda učitelská 1879, 46, § 76.

²⁰ Tamže, str. 47, § 80.

„Idee věci odtahovati od konkrétních.“²¹ To je materialistická požiadavka, žiadajúca, aby pojem, idea odrážala skutočnosť. Pomocou tejto abstrakcie, ktorá sa zakladá na dátach zmyslovej skutočnosti, majú sa skúmať aj ostatné veci. Toto je však metafyzické stanovisko, ktoré nakoniec nevyhnutne vedie k idealizmu.

Komenský pokladá pojmy, idey nielen za abstrakcie vecí, ale aj za „vonkajšie základy vecí“, stanovené bohom. Treba však zdôrazniť aj druhú stránku učenia, totiž že pojmy sú abstrakciami vecí, lebo Komenský kladie filozofii predovšetkým za úlohu poznávať „pravdu vecí“. Pravdou vecí je potom vedecká abstrakcia, pojem. Abstrahované pojmy pokladá Komenský za absolútne raz navždy poznané pravdy. V získavaní takých absolútnych, všeobecných, raz navždy daných pravd, podľa ktorých možno posudzovať všetky veci okolitého sveta, vidí jasnosť metódy. „Takové-li tedy společně a takřka vnější základy věcí, čili idey, odtahují se zevrubně ode všeho, z čehož záleží celé veškerenstvo, budeme míti klíč obecný porozumívání věcem, pravidlo prací, nového vynalézání ukazadlo podivuhodné, konečně pak i na rozeznávání domněnek průbírský kámen spolchlivý, slovem překrásného rozumování hlubinu.“²²

„Vynalézání ukazovadlo podivuhodné“ neznamená u Komenského nič viac a nič menej ako klasifikačný systém, kde všetky pojmy majú presne vyhradené miesto, navzájom si neprekážajú ani sa nezastierajú; a tento klasifikačný systém má byť taký univerzálny, že bude zahrňovať „celé veškerenstvo“. To je ideál Komenského. Univerzálny, encyklopedický klasifikačný systém má byť „kľúčom všeobecným na porozumenie veciam“, k zaradeniu každej veci do univerzálného systému. Metafyzický klasifikačný systém pojmov, odtrhnutých od reálnych vecí, ktorý má byť pravidlom pre posudzovanie objektívneho sveta, je Achillovou pätou pansofických snáh Komenského.

Treťou požiadavkou metódy je zásada, aby sa klasifikačné pravidlá odvodzovali od reálnych vecí a aby sa ich hodnovernosť dala tiež overiť. „Odtahována pak buďte taková pravidla pravdy od těch věcí, které tak se mají, že jinak se míti nemohou a jsou po ruce každému ku konání zkoušek kdekoli, totiž od věcí přirozených.“^{22a} V uvedenej zásade Komenský opäť zdôrazňuje svoje stanovisko, aby pojmy boli abstrahované od vecí a výslovne o tom hovorí: „Tedy příroda bude hlavně ono pole, na němž idey věcí loviti budeme...“ A pre utíšenie svojho kresťanského svedomia hneď dodáva: „Avšak přimnožením hlasu božího, jenž jest nejpravdivější důvod skutků božích...“²³ Ale to nič nemení na fakte, že odvodzuje idey z reálnych vecí, z prírody a toto je už materialistické stanovisko.

Tieto požiadavky metódy sú požiadavkami klasifikácie a môžeme ich zhrnúť asi takto: 1. preskúmať všetky veci objektívneho sveta,²⁴ 2. stanoviť presné pojmové vymedzenie vecí,²⁵ 3. utvoriť pravidlá alebo definície vecí, ktoré by neholi formálne, ale vyjadrovali povahu vecí.²⁶ Teda dokonalá klasifikácia má byť podľa Komenského jasnou metódou skúmania vo vedách. S tým súvisí aj to, že myslenie podriaďuje vyložene klasifikačnému cieľu. V tomto zmysle aj obhajuje sylogizmus. Snaží sa očistiť sylogizmus od planého nánosu scholastiky. Sylogistický úsudok nesmie byť

²¹ Tamže.

²² *Předchůdce vševědy*, Beseda učitelská 1879, 47, § 80.

^{22a} *Předchůdce vševědy*, Beseda učitelská 1879, 47, § 81.

²³ Tamže.

²⁴ Tamže, 48, § 83.

²⁵ Tamže, 48—49, § 84.

²⁶ Tamže.

planý, ale musí sa zakladať na zmyslovom poznaní. „Dva krajní členy nesouvisí než přes něco třetího to (grécky — K. K.) vnímající a vnímané jsou krajní členy. (Onen člen však od čeho, tento k čemu). Tedy věc má za střední člen, co nemůže být přijato, než pomocí smyslů.“²⁷ Takéto poňatie syllogizmu a myslenia vôbec bolo východiskovým bodom jeho senzualizmu a vypovedaním vojny scholastike.

Komenský sa z hľadiska klasifikácie pozerá aj na logické operácie. Usudzovanie spočíva v správnom zadelení vecí pod klasifikačný pojem, čím dostaneme v podstate jeho definíciu a teda aj jeho presné pojmové vymedzenie. „Váhou je zvláštní způsob usudzování, nazírající na věci s jejich vzory, ideami, které vždy ony dvě otázky odvažuje; co jest něco (neb jaké, jak velké to je, kde, jak) a zda to tak, nebo takové tamtím způsobem mělo být? A tak ony věci, jež se vyvozují úsudkem, jsou: něco, co si představujeme, a jeho vzor. Okem pak, jež pozoruje jejich rovnováhu, jejich přebytek nebo nedostatek, jest vnitřní zrak myslí, srovnávající věci s věcmi. Objasněme to příkladem. Kdyby ti někdo ukazoval obraz a řekl, že je to podobizna toho aneb onoho, nemůžeš posoudit, je-li jí či není, když nemáš toho člověka, jehož podobizna prý to jest. Jestliže ho však znáš, snadno to prohlášíš, srovnávaje rysy obrazu s originálem. Tak se děje vůbec ve všem o čem usuzujeme, (nesoudíme-li ukvapeně), že srovnáváme obraz s jeho vzorem, na příklad nějaký čin s právem nebo zákonem.“²⁸

Komenský teda postupuje v zmysle materializmu, keď chápe ideu ako obraz skutočnosti. Tento obraz je však u neho čisto mechanický, je to jednorazový akt odrazu. Správny odraz vecí, idea, získaná klasifikačnou metódou, je mŕtva, nemenná. Myslenie je potom mechanické porovnávanie ideí, obrazu so skutočnosťou, teda zaraďovanie skutočností pod idey, lebo zadeľovanie konkrétnych vecí do klasifikačného systému. Klasifikačný systém sa potom stáva nielen obrazom, ale aj meradlom skutočnosti. Idea sa stavia nad skutočnosť, stáva sa voči nej vonkajšou. Tak Komenský zákonite dospieva k idealizmu.

Nazeravý pohľad z hľadiska logiky vecí a kvality nemôže Komenského presvedčiť, že pojem nemôže byť úplne adekvátny veci, že vystihuje len niektoré jej vlastnosti, ale nie všetky, že nie je absolútny, ale že má charakter relatívnej pravdy. Len neprestajná prax a kvantitatívna analýza môže viesť k objavovaniu nových vlastností a nových kvalít, môže nám predstavovať veci z nového hľadiska, v rôznych vzťahoch a je schopná dokázať, že pojem z klasifikačného hľadiska, pojem veci a kvality neodráža celkom povahu vecí, nie je celkom adekvátny veci, ale že sa musí neprestajne prehľbovať, že nemôže zomrieť na vavrínoch, ale musí žiť. Bez experimentálnej a spoločenskej praxe je pojem odsúdený na metafyzickú smrť, odhmotní sa, vystúpi na nebesia, aby sa odtiaľ pozeral na život, ktorý prestal zobrazovať a ktorému už viac nerozumie. Hneď, ako pojem prestane zobrazovať spoločenskú prax, utvára okolo seba zdanie absolútnej pravdy, celkom odrážajúce skutočnosť. Stane sa bohom, v ktorom sa zrkadlí všetok svet, stane sa vševedúcim sudecom a zákonodarcom sveta.

Metafyzika v teórii poznania priviedla teda Komenského k idealizmu a náboženstvu. Napriek tomu nemožno však podceňovať niektoré materialistické názory v jeho gnozeológii, aj keď sa nemohli pre jeho idealizmus celkom uplatniť. Ak sa tieto názory uplatňujú v pedagogike, dodávajú jej vedecký charakter a ráz. Už to,

²⁷ *Veškeré spisy Jana Amosa Komenského I*, Brno, dříve Společnost knihtisk. v Zábřehu 1914, 30.

²⁸ *Analytická didaktika*, Stát. nakl., Praha 1947, 43, § 68.

že Komenský sa preslávil ako veľký pedagóg, ukazuje, ktorá časť jeho filozofického učenia je až doteraz živá. Filozofická dôslednosť, s akou Komenský aplikoval materialistické stránky svojich gnozeologických názorov na pedagogiku, je svedectvom veľkého významu filozofie pre ostatné vedy a ukazuje na nevyhnutnosť principiálneho filozofického stanoviska pre teoretickú prácu vôbec. Gnozeológia zbavená metafyzickej obmedzenosti, materialistická gnozeológia dialektického materializmu je dnes spoľahlivý základ našej socialistickej pedagogiky.

Metafyzická obmedzenosť a kontemplatívny charakter gnozeológie priviedli Komenského k náboženstvu. Nepochopiac význam ľudskej praxe v procese poznania, hľadá kritérium správnosti poznania v písme, v biblii, ktorú chápe potom len ako zbierku metafyzických právd, ktoré sú meradlom pre posudzovanie objektívnej skutočnosti.

Tretím stupňom poznania je teda podľa Komenského „písmo“, v ktorom sa overuje správnosť ľudskeho poznania. „A najprve tri filozofování principy s Campanellou a šťastným jeho vykladačem Tobiašem Adamem stanovíme: smysl, rozum, písmo, avšak aby spojovány byly tak, aby na žádném z nich jediném nepřestával, kdokoliv nechce zůstatí v nevědomosti nebo pochybnosti, sic jen sráz bludů bude před tebou.“²⁹ Poznanie je u Komenského nedeliteľný postup od zmyslového nazerania k logickému poznaniu a odtiaľ k zjaveniu. Stanoví preto tri princípy alebo tri stupne poznania: zmysly, rozum a písmo. „Užívejme jich pak tím pořadem (o věcech přírodních mluvím), abychom počínali smyslem a končili zjevením (jakožto s božským spečetěním), protože pořadem tím každý způsob následující od předcházejícího nabude jistoty i opravy.“³⁰

Nepochopiac význam ľudskej praxe, nepochopil Komenský poznanie ani ako proces. Zmyslové, rozumové poznanie a písmo sú len mechanicky na seba nadväzujúce stupne poznania, ktoré nie sú kvalitatívne od seba rozlíšené. Každý vyšší stupeň len opravuje a dopĺňa nižší stupeň. Preto je každý vyšší stupeň zároveň aj kritériom správnosti nižšieho stupňa. Najvyšší stupeň, písmo, je potom kritérium celého poznania. Je to najvyššia inštancia, ktorá z hľadiska Komenského náboženského presvedčenia nepotrebuje dôkaz, nepotrebuje žiadne kritérium pravdivosti. Z toho vidieť, že Komenský teoreticky nevyriešil otázku kritéria správnosti a pravdivosti ľudskeho poznania, ale odsunul ho, odvolal sa k viere. To súvisí aj s tým, že Komenský nebol prírodovedec, ale predovšetkým sa zaoberal spoločenskou problematikou. Snažil sa svoje náboženské presvedčenie spojiť s vedou.

Jediná spojitosť medzi stupňami poznania je v tom, že sa navzájom dopĺňujú a opravujú. Aj keď Komenský nevidí, že poznanie sa neprestajne prehľbuje a že logický stupeň poznania nielen opravuje a dopĺňa zmyslový stupeň poznania, ale že je to hlbšie poznanie, predsa správne vystupuje proti agnosticizmu, keď ukazuje, že medzi zmyslovým a rozumovým poznaním nie je absolútny rozpor. „Takové opravování bývá libezné, neboť neboží předcházející princip, ale připouští rádo, co bývá napravováno a samo o sobě k tomu přináší důkazy.“³¹ Komenský zdôvodňuje, že zmyslové poznanie nie je v rozpore s rozumovým poznaním a že nemôžeme poprieť, že zmyslové poznanie odráža objektívnu skutočnosť, aj keď sa niekedy mylí. Omyl môže byť odhalený a napravený rozumovým poznaním a zmyslové poznanie potom potvrdí nájdenu pravdu. Aj pri tomto správnom tvrdení nemôže Komenský nájsť hlbšiu súvislosť medzi zmyslovým a rozumovým poznaním. Jednotlivé stupne priraduje

²⁹ Kapras J., *Nástin filosofie Jana Amosa Komenského*, Velké Meziříčí 1894, 101.

³⁰ Tamže ako pozn. 29, 112.

³¹ Kapras J., *Nástin filosofie Jana Amosa Komenského*, Velké Meziříčí 1894, 112.

k sebe mechanicky. Rovnako mechanicky je priradený aj tretí stupeň poznania — „písmo“. Metafyzické poňatie teórie poznania ho vedie k hľadaniu nejakého metafyzického kritéria, absolútnej pravdy, ktorá má byť meradlom posudzovania vecí, čo ho vedie k idealizmu a k náboženstvu. Komenský nemohol ani inde dôjsť, pretože základnú otázku filozofie riešil idealisticky. Idealistické východisko a nepochopenie úlohy ľudskej praxe ako kritéria poznania je príčinou jeho metafyziky a toho, že jeho teória poznania je v podstate idealistická.

Pritom však Komenský vyslovil aj rad jednotlivých názorov, ktoré majú materialistický význam. Je to uznávanie objektívnej prírody za zdroj zmyslového poznania, poňatie pojmu ako odrazu reálnych predmetov. Tieto názory nezastáva však dôsledne. Za zdroj zmyslového poznania neuznáva dôsledne objektívnu prírodu, ale za konečný prameň poznania uznáva boha a zjavenie. Poznanie začína síce od poznania prírody, ale konečným zdrojom poznania je boh, ktorého poznávame cez poznanie prírody. Téza, že poznanie začína od prírody, by mohla viesť k materializmu, keby sa dôsledne uplatňovala. Myšlienka, že zmyslové poznanie nám zobrazuje objektívnu skutočnosť a že zmyslové klamy nie sú dôkazom agnosticizmu, myšlienka, že logické poznanie nie je v absolútnom rozpore so zmyslovým, že ho nevyvracia, ale potvrdzuje, zohrala pokrokovú úlohu. Aj keď Komenský nepochopil v dôsledku svojej metafyziky úlohu logického poznania ako hlbšieho poznania a dôsledne nemohol vyriešiť ich vzťah, je to prínos v boji proti agnosticizmu. Pochopenie pojmov ako obrazu reálnych vecí je materialistická myšlienka, ktorá sa uplatnila najmä v jeho pedagogike. Komenský ju však nezastáva dôsledne a utápa ju v celom svojom idealistickom systéme. Metafyzika ho vedie až tam, že pokladá pojmy i za vonkajšie základy vecí a tak odtrhuje pojem od vecí. Preto je jeho učenie o pojmoch vcelku idealistické a z tejto stránky sa približuje k učeniu Platóna. Snaha o upresnenie a vyhranenie pojmov pomocou aristotelскеj klasifikácie je vedecká myšlienka, ktorá však značne zmetafyzičtená vedie Komenského k pochopeniu filozofie ako univerzálneho klasifikačného meradla, ktoré sa má stať od objektívnej prírody nezávislou a apriórnu normou vecí.

Mechanické poňatie poznania — ako mechanicky na seba naväzujúcich stupňov — viedlo Komenského k názoru, že poznanie sa uzatvára absolútne, že dochádza k absolútnej pravde. Nepochopil, že poznanie je proces, ktorý sa uzatvára len relatívne. To súviselo s nepochopením praxe ako kritéria poznania, kde poznanie sa nielen overuje, ale zároveň sa začína aj nové, hlbšie poznanie. Preto dochádza Komenský k metafyzickému a idealistickému záveru, že kritérium správnosti poznania je „písmo“ chápané ako súhrn metafyzických právd. To mu znemožnilo pochopiť poznanie ako proces.

Keď máme hovoriť o prínose Komenského v dejinách filozofie, musíme predovšetkým zdôrazniť tieto materialistické a pokrokové myšlienky, ktoré zohrali veľkú úlohu zvlášť v jeho pedagogike a v jej neskoršom vývoji.

Filozofia Komenského je rozporná a môžu na ňu nadväzovať dva protikladné prúdy: materialistický, ktorý vychádza z pokrokových myšlienok jeho teórie poznania, a idealistický, ktorý nevyhnutne musí zavrhnúť pokrokové myšlienky o prírode ako zdroji poznania, o úlohe zmyslov, o logickom poznaní ako odraze objektívnej reality, o poznateľnosti sveta, jednoducho tie myšlienky, ktoré preslávili Komenského ako veľkého pedagóga. Zatiaľ čo materializmus nadväzuje práve na tieto myšlienky, idealizmus nadväzuje na jeho metafyziku a náboženstvo. Komenský sa vo svojej filozofii snažil postaviť nad materializmus i idealizmus. Dva smery, ktoré sa Komenský snažil zmieriť, stoja dnes ostro proti sebe.

Gnozeologické princípy ovplyvňujú celý charakter Komenského filozofie.

Predovšetkým jeho učenie o úlohe zmyslového poznania má u neho veľký význam a úzko súvisí s jeho demokratizmom v spoločenských názoroch. Komenský kladie filozofii za úlohu, aby sa stala nástrojom poznania, a to nielen určitej skupiny ľudí, vedcov, ale nástrojom poznania všetkého ľudu. Ak nás zmyslové poznanie bezprostredne spojuje s objektívnou realitou a ak je prvým stupňom poznania, znamená to, že všetci ľudia môžu poznávať, že všetci ľudia majú najdôležitejšie predpoklady pre poznanie. Tak jeho senzualizmus úzko súvisí s jeho demokratizmom. Komenský odmieta pochybnosti o tom, že zmysly sú zdrojom poznania. „Filosofové se učí o této zásadě pochybovat — píše Komenský — ... ale nám se líbí přijat v ochranu lid.“³² Poznávať je v samej prirodzenosti človeka, pretože je poznaniu prispôsobený svojimi zmyslovými orgánmi. „Poněvadž tedy není v tom světe, co by se buď viděti, neb voněti, neb kořtovati, neb dotýkáním co a jaké jest, rozeznávati nemohlo, jde odtud, že nic není ve světe, což by od člověka chápáno býti nemohlo, od člověka pravím, smysl a rozum majícího a skrze nástroje ty všude dosahujícího.“³³ Ale nielen to. Ľudia nie sú prispôsobení poznaniu len svojimi zmyslovými orgánmi, ale aj svojím rozumom. Lebo povahou ľudského rozumu je odrážať, zobrazovať, odzrkadľovať skutočnosť. „Nebo uprostřed skutků Božích v světe postaven jsa (člověk — K. K.), mysl svou v sobě má jako zrcadlo nějaké okrouhlé uprostřed pokoje zavěšené, v kterémž se všechno, co po všech stranách jest, samo obleskuje. Všecko, pravím, co kde jest. Nebo mysl naše nejen věci blízké okolo sebe, ale vzdálené buď místem neb i časem zavínuté tak i jinak rozvíná, rozbírá, zpytuje a stéká.“³⁴ Komenský verí v ohromnú silu ľudského rozumu a poznania. O ľudskej myšli píše: „I nad nebesa nebes, i pod propast propastí, by to vše tisíckrát větší bylo, ona prostupuje a proniká, a vždy ještě dále prostupovati a pronikati můž.“³⁵

Z Komenského teórie poznania vyplýva, že pokladá logické formy za mechanický odraz objektívnej reality, pričom sa tento obraz podobá obrazu v zrkadle. Preto sa nesnaží ani nájsť a vypracovať novú logiku, pretože vraj schopnosť správne zobrazovať veci je vlastnosťou ľudského rozumu vôbec. Preto ľudské myslenie musí nevyhnutne dochádzať k pravdám, ktoré majú charakter absolútnych pravd. Pochopenie poznania ako mechanického odrazu skutočnosti vedie nevyhnutne k teórii adekvátnosti a skoro totožnosti objektu, obrazu a k metafyzickej absolútnej pravde. Kontemplatívne nazeravé stanovisko vedie opäť k nepochopeniu ľudskej praxe ako kritéria správnosti ľudského poznania a k náhoženstvu, ktoré sa stáva zosobením metafyzickej pravdy.

Metafyzická absolútna pravda je Achillovou pätou Komenského filozofie, ale aj tou základňou, na ktorej sa dá mechanicky spojiť filozofia a politika s náboženstvom. Všetky tieto tri disciplíny sa majú opierať o túto metafyzickú pravdu. Úlohou filozofie potom je objaviť ju. „A konečne chceme filosofii novou..., aby naše moudrost nebyla kolísavá a ve vzduchu visící, nýbrž přimknuta k ideám jako věčným základnám pravdy; ty mějme po ruce jako normy pro všechny plány, pro hledání nových myšlenek a pro posouzení nalezených, podobne jako kovář má kova-

³² *Veškeré spisy Jana Amose Komenského I*, Brno, dříve Společnost knihtiskárni v Zábřehu 1914, 30.

³³ *Didaktika česká*, I. L. Kober 1926, 46—47.

³⁴ *Didaktika česká*, I. L. Kober 1926, 45.

³⁵ Tamže, 45.

liny a perlíky, malíř vzory a štětce, písař tvary písmen nejen před očima a na mysl, nýbrž v ruce a peru.³⁶

Tri stupne poznania, zmysly, rozum a „písmo“ sa podľa Komenského dopĺňujú a pekne opravujú; to sú tri stupne, po ktorých sa vystupuje k poznaniu absolútnej pravdy. Zároveň sú to ale stupne, ktoré spolu organicky nesúvisia, ale sú len mechanicky priradené. Na špekulatívnej súvislosti týchto troch stupňov poznania sa Komenský snaží vybudovať jednotu filozofie, politiky a náboženstva a dokázať, že každá z týchto oblastí, aj keď sa viac opiera o jeden z týchto stupňov, dopĺňuje a podporuje stupeň druhý. Podľa Komenského filozofia, náboženstvo a politika sú rovnako založené na poznaní prírody, a to zmyslovom, rozumovom poznaní a zjavení. Ale každá z týchto disciplín sa vraj opiera o jeden článok poznania. Filozofia to robí prostredníctvom „myslú, rozumu a zjavení, ale hlavne skrze prvé uvedeného činiteľa, skrze samu prirodzenosť vecí. Politika prostredníctvom smyslů, rozumu a zjavení, ale hlavne skrze samou prirodzenosť ľudskou. Náboženství prostredníctvom smyslů, rozumu a zjavení, ale hlavne skrze samo Boží zjavení“.³⁷

Komenský sa snaží na gnozeologickom základe zjednotiť a zmieriť filozofiu, politiku a náboženstvo. To je možné len preto, že jeho teória poznania bola metafyzická, nedôsledná a robila ústupky idealizmu a náboženstvu. Preto celý Komenského filozofický systém je veľmi labilný a nejednotný, vo svojich princípoch neorganicky spojený, snažiaci sa zmieriť dva protikladné gnozeologické princípy, materialistický a idealistický.

Aj keď chcel Komenský vybudovať jednotu svojho filozofického systému na gnozeologických základoch, predsa je skôr jednotiacim princípom jeho filozofie antropologický princíp.

Komenský vychádza v podstate z buržoázneho učenia o prirodzenej povahe človeka a odtiaľ sa snaží vyvodiť jednotný filozofický systém. Za prirodzené vlastnosti človeka pokladá osvietenosť, cnosť a pobožnosť. „A tak tedy i člověk osvícenosti, ctnosti a pobožnosti (poněvadž k tomu trému na svět uveden jest), kořeny sám v sobě má, tak jistotně, jako strom kořeny své na nichž stojí. Protož netřeba nic z těch věcí do člověka vnášeti, má je již v sobě sám hned od přirození.“³⁸

Základy osvietenosti má človek preto, že je tvor rozumný, usposobený poznávaním sveta a predurčený pre to božou vôľou.³⁹

Druhou najzákladnejšou vlastnosťou človeka je harmónia. Harmóniu vyvodzuje Komenský z prírody. Harmónia je vraj v jednote človeka, prírody i ľudského vedomia. Rovnako ako je príroda obrazom boha a ľudské poznanie obrazom prírody, rovnako tak človek, pre svoje tri vlastnosti, osvietenosť, cnosť a pobožnosť, je príkladom harmónie. O prirodzenom pôvode harmónie Komenský píše: „Avšak věřím, cokoli je v praobrazu, že nutne musí nalezeno býti dříve, a to nejprve v paobrazu, protože potůček od pramene, stín od těla, zrcadlo od obrazu má, cokoli má.“⁴⁰ „Jako tedy věci umělé odpovídají přirozeným, tak přirozené božským ve všem jistou účměrností.“⁴¹ Konečne sám človek „není, než harmonie vnitř i zevně“, a preto sa „kochá v harmonii všelijaké, kdekoli ji cítí“.⁴²

³⁶ Jan Amos Komenský, *Všenáprava*, Orbis 1950, 171.

³⁷ Jan Amos Komenský, *Všenáprava*, Orbis 1950, 113.

³⁸ *Didaktika česká*, I. L. Kober 1926, 45.

³⁹ Tamže, 44, 46–47.

⁴⁰ Jan Amos Komenský, *Předchůdce vševedy*, Beseda učitelská 1879, 45, § 47.

⁴¹ Tamže.

⁴² *Didaktika česká*, I. L. Kober 1926, 51.

Požiadavka harmónie neznamená u Komenského nič iného, než prirodzeným spôsobom odvodiť náboženskú morálku a v rámci náboženstva zmieriť náboženstvo a vedu. Pritom je jasné, že sa snaží oprieť tento morálny princíp o metafyzickú časť svojej teórie poznania. V skutočnosti je to však tak, že svoju teóriu poznania pristihol podľa svojich náboženských a morálnych názorov. Učenie o harmónii má mechanicky spojiť zmysly, rozum a písmo, prírodu, boha a človeka. Má byť teoretickým zdôvodnením potreby národnej jednoty.

Tretou vlastnosťou človeka je podľa Komenského pobožnosť. Komenský dokazuje, že človek má byť pobožný preto, že je stvorený na obraz boží a že je stvorený pre poznanie toho istého boha. Poznávať boha, znamená však u Komenského poznávať prírodu. V rámci teórie sa snaží zdôvodniť tvorivú činnosť ľudí, ich činnosť snahu po zlepšení spoločnosti. „Hanba, že jen o pádu a porušení svém věděti chceme, o pozdvížení a napravení nic. Hanba, že starým Adamem nemožnost svou vždycky raději vymlouvatí se pokoušíme, nežli bychom, co se v novém Adamovi, Kristu může, ohlédati pokusili.“⁴³ Pod heslom pobožnosti sa Komenský snaží v rámci teológie zdôvodniť právo človeka na poznanie a praktickú činnosť.

Antropologický princíp vo svojej filozofii sa snaží Komenský zdôvodniť gnozeologicky, jednotou boha, prírody a ľudského vedenia. To je najslabší článok učenia Komenského: V skutočnosti je však jednotiacim princípom celého jeho filozofického systému antropologický princíp. Komenský v ňom dokazuje, že človeku je vlastný rozum a vôľa. Rozumom preniká do prírody, odhaľuje jej tajomstvá a vôľou sa riadi pri svojom konaní v spoločnosti. Jednota rozumu a vôle je potom najvlastnejším základom jednoty filozofie, politiky a náboženstva, jednoty vedenia a činu. Z tohto poňatia potom plynie utopizmus v spoločenských názoroch Komenského.

Keď nám Komenský predstavil svoje tri gnozeologické princípy, zmysly, rozum a písmo, ako tri prirodzené vlastnosti človeka, osvietenosť, cnosť a pobožnosť, snaží sa dokázať jednotu týchto faktorov aj na samom prirodzenom vývoji človeka. Podľa neho sa vyvíjal človek postupne, evolúciou, neskoršie začína vnímať, cítiť a myslieť. Dvoma najdôležitejšími faktormi u človeka je zmysel a rozum, ktorými poznáva, a vôľa, ktorou sa odvracia od niektorých vecí a obracia sa k iným.

„Čím tedy jest člověk nejdříve? Beztvárou a hrubou hmotou. Potom přijímá obrysy tělíčka, avšak bez smyslu pohybu. Pak začíná se pohybovati a silou přírody vystupuje na světlo; a znenáhla otvírají se oči, uši a ostatní smyslové. Postupem času se ukazuje vnitřní smysl, když pozoruje, že vidí, slyší a cítí. Potom poznáváním rozdílů věcí objevuje se intelekt; naposled vůle tím, že se obrací k některým věcem a odvrací od jiných, chápe se úkolu kormidelníka.“⁴⁴

Prirodzené vlastnosti človeka pomáhajú jeho vôli nájsť správny smer, správnu cestu. Komenský o tom píše: „Duše naše předně, poněvadž z Boha v nás jest vdech-nuta, Bohu zas patří, protože každá věc přirozenou svou mocí k svému původu se táhne... Zase pak tatáž duše má v sobě dvě hlavní mocí: *rozum k uvážování* a *vytýkání* mezi všech věcí a věcí rozdílů; a *vůli k oblibování* a *následování dobrého*, zlého pak k utíkání. Musí tedy jak rozum k známosti pravé býti osvětčován, tak vůle k oblibování dobrého a k utíkání zlého *formována*. A to když děje se, nabývá se onímno osvětlení, tímto ctnosti.“⁴⁵ (Podčiarkol K. K.)

Preto Komenský vidí aj cestu k náprave spoločnosti v osвете a cnosti. Za najdôležitejšie považuje nielen vzdelanie človeka, ale aj výchovu vôle ku konaniu a

⁴³ *Didaktika česká*, I. L. Kober 1926, 55.

⁴⁴ Jan Amos Komenský, *Didaktika velká*, Dedictví Komenského 1905, 38, § 5.

⁴⁵ *Didaktika česká*, I. L. Kober 1926, 83—84.

obľube dobrého. Pre nápravu spoločnosti treba najviac výchovy. Z toho dôvodu nazýva človeka „animal disciplinabile“. Píše: „Žádný tedy sobě na mysl vstupovati nedej, jakoby člověk člověkem býti mohl, jediné, leč se naučí člověkem býti, t. j. vycvičí se v věcech těch, kteréž jemu jakožto člověku přináležejí.“⁴⁶

Tak v Komenského filozofii vidíme podivuhodnú cestu. Tri princípy poznania sa nám ukázali ako tri prirodzené vlastnosti človeka; tieto prirodzené vlastnosti je potrebné pestovať osvetľovaním rozumu a formovaním vôle.

Antropologický princíp Komenského filozofie vedie priamo k zjednoteniu jeho gnozeologických a spoločenských názorov v jeden systém. Stredobodom Komenského filozofie je človek. Komenskému ide o ujasnenie vzťahu človeka k prírode, k spoločnosti, k bohu. Tento problém rieši metafyzicky a nehistoricky, z hľadiska abstraktného človeka. V skutočnosti tu však ide o ujasnenie problémov historického človeka sedemnásteho storočia, vzťahu k veľkému rozmachu súčasných vied a filozofie, vzťahu k súčasným politickým udalostiam, vzťahu k politickému hnutiu v Čechách i v medzinárodnom meradle, k hnutiu, ktoré ešte prebiehalo v znamení náboženskej ideológie. Rozhodujúci význam pre definitívne sformovanie Komenského názorov mala tridsaťročná vojna a nešťastný westfálsky mier, ktorý ukázal, že zmena politickej situácie v Čechách závisí od zmeny celej medzinárodnej konštelácie síl. Komenský po Bielej hore a po westfálskom mieri nevidí už reálnu politickú silu v Čechách, ktorá by bola schopná zvrátiť pomery, a po všetkých sklamaných nádejách v reformačné a pokrokové kapitalistické krajiny Západu vidí jedinú záchranu vo všeobecnom zlepšení a náprave celej ľudskej spoločnosti. Odtiaľ teda ten abstraktný a súčasne i utopický charakter celej jeho filozofie. Nepochopiac sociálny a triedny charakter súčasných udalostí, snaží sa Komenský stanoviť metafyzické princípy, ktorými sa majú ľudia riadiť vo vzťahu k prírode a vo vzťahu k sebe navzájom. Ide tu teda o stanovenie všeobecných, metafyzických morálnych pravidiel a zásad. Komenský sa snaží o vybudovanie nejakej prirodzenej morálky. Táto prirodzená morálka má byť odvodená z prírody a z poznania jej zákonitostí. Odhalenie „pravdy vecí“ má byť pre to predpokladom, vycvičenie vôle a ukázanie správneho smeru ľudskej vôle má byť pre to prostriedkom. Preto jedinú cestu k zmene spoločenských pomerov vidí Komenský vo výchove. Právom môžeme preto v pedagogike Komenského vidieť logické zakončenie a vyvrcholenie jeho filozofických názorov. Zatiaľ čo ostatní utopisti objavovali nové Atlantídy a utekali so svojimi veriacimi na vzdialené ostrovy, Komenský sa snažil napísať učebnicu, ako pretvoriť ľudskú spoločnosť v túto novú Atlantis. Preto nevystupuje ako zákonodarca štátov, ale ako apoštol novej morálky a učiteľov národov.

Všetky práce Komenského majú preto dvojaký charakter. Na jednej strane súvisia s jeho gnozeologickými názormi, na druhej strane s jeho utópiou. Celé filozofické dielo Komenského má v sebe teda jednak vedecké prvky, vybudované na jeho gnozeológii, jednak utopické prvky, vyplývajúce z jeho názorov spoločenských. Všade sa prejavuje snaha o prirodzené zdôvodnenie utopической morálky, ktorá má napraviť spoločnosť a byť normou chovania sa ľudí. Cieľom je vychovať ľudí v duchu tejto novej morálky. Fakt, že Komenský kladie osvietenosť, t. j. schopnosť poznania za prirodzenú vlastnosť človeka, je mu dôvodom pre záver, že všetci ľudia majú predpoklad pre poznanie pravdy a pre skutočne morálny život, že upustia od všetkých nezrovnalostí medzi nimi a budú sa snažiť ich prekonať. Lebo príčinou všetkých bojov i zápasov spoločnosti nie sú podľa Komenského materiálne príčiny,

⁴⁶ Jan Amos Komenský, *Didaktika česká*, I. L. Kober 1926, 63.

ale nevedomosť: „Poněvadž rozpor s pravdou není vina rozumu ani vůle. Lidská mysl dychtí sama sebou po světle a obrací se k němu tak dychtivě, jako naše tělesné oči k našemu tělesnému světlu, naskytne-li se, a tak k poučení mysli, k řízení vůle a k vyvolávání úsilí není třeba rozkazu nebo nucení, nýbrž jasného světla. Ukaž rozumu jasně pravdu, nebude možno, aby ji neporozuměl. Ukaž vůli dobro, nebude možno, aby ji nechtěla. Ukaž schopnostem něco snadného a zároveň užitečného, nebude možno, aby se nevydaly v provádění toho. Jestliže se tedy jiní neobracejí jako ty, k nějaké pravdě k nějakému dobru, k nějakému snadnému podniku... a jestliže jich nechápou, vina nemůže býti jenom na nich (jakoby schválně odmítali věci pravdivější a lepší), nýbrž také na nás, kteří nedovedeme věci pravdivější a lepší ukázati těm, kteří jich neznají.“⁴⁷

Ak teda ľuďom bude podľa Komenského ukázaná pravda, ktorú sú všetci ľudia schopní poznať, potom nebude filozofia ani potrebná. Filozofia je teda len určitá opora, ktorá slúži na nájdenie a ukázanie pravdy, ktorú raz nájdenú, všetci ľudia pochopia a prijmú. Na racionálnom a prirodzenom základe bude nájdená nová morálka. A to je teda aj cieľ filozofie. Čo je cieľ filozofie? „Jejím cílem budiž, abychom jednou dovedli míti moudrost bez knih (rozuměj knihy lidské, neboť boží knihy nelze naprosto odložit stranou); a budiž to zároveň svědectvím pokroku, ba jakési dokonalosti, a budiž jasno, že předešlé věky byly svou prací ve hledání vzdělanosti jakoby v dětství a učeďnictví; to musí přestat, ač přijde věk dokonalejší. Neboť děcko chodí s oporou pod paží, aby mohlo chodit bez ní...“⁴⁸

IV

V našom doterajšom skúmaní sme vychádzali z rozboru Komenského gnozeológie, ukázali sme v nej vedecké a materialistické prvky, ale súčasne i jej metafyzickú obmedzenosť. Materialistické prvky v Komenského gnozeológii sú tou pokrokovou tradíciou, na ktorej stavia i naša súčasná pedagogika. Z tohto dôvodu sme obšírnejšie rozobrali jeho gnozeológiu. Zároveň sme ukázali i metafyzickú obmedzenosť a nedôslednosť jeho gnozeológie, z ktorej nevyhnutne plynie idealizmus a náboženstvo. Súčasne sme konštatovali, že idealizmus a náboženstvo sú nielen dôsledok jeho gnozeológie, ale aj filozofické východisko jeho systému a že jeho teória poznania je v podstate pristrihnutá podľa potrieb idealistického systému a je s tým teda v rozpore. Dokázali sme, že jednota jeho filozofického systému neplynie logicky z jeho teórie poznania, ale že jej jednotiacim momentom je antropologický princíp. Podstatou tohto princípu je abstraktný morálny človek, riadiaci sa metafyzickými pravidlami morálky. Ukázali sme ďalej, že to všetko má spoločenské príčiny a že odtiaľ plynie Komenského utopizmus. Všeobecná náprava spoločenských pomerov sa dá docieľiť vzdelávaním rozumu a vedením vôle, teda všeobecne povedané výchovou. Až filozofia dosiahne svoj cieľ, skutočné napravenie spoločnosti, nebude viac potrebná.

Tento záver potrebujeme na to, aby sme mohli zdôvodniť celý charakter Komenského filozofie a jej pansofický charakter a aby sme mohli sledovať preplietanie jeho gnozeologických a spoločenských názorov.

Vo všetkých prácach Komenského vidíme snahu vybudovať všetky ľudské zna-

⁴⁷ Jan Amos Komenský, *Všenáprava*, Orbis 1950, 113.

⁴⁸ Jan Amos Komenský, *Všenáprava*, Orbis 1950, 176.

losti na poznaní prírody. Vo vlastnom životopise, kde hovorí o svojej didaktike, Komenský píše: „... po tri roky jsem se lopotil s tím, abych vydoloval samy základy z lůna přírody. Tím se zrodila nová didaktika.“⁴⁹ Vzdelanie nemá byť podľa Komenského len formálne, ale má sa zakladať na znalosti vecí.

Boj za skutočné vecné znalosti proti znalostiam čisto formálnym môžeme pozorovať už v *Labyrinte. Labyrint světa a ráj srdce* nie je čisto náboženským spisom, ako by sa snáď mohlo zdať. Je tu ostrá kritika stredovekej scholastiky a stredovekého vedenia vôbec. Komenský tu kritizuje nielen ako teológ, ale predovšetkým ako filozof. U gramatikov kritizuje formálnosť a hranie sa so slovíčkami, u metodikov zatemňovanie pravdy, u poctov obsahovú prázdnotu, u „dialektikov“ neschopnosť dopracovať sa k skutočnej pravde, u fyzikov, že nie sú schopní pochopiť jadro vecí, u metafyzikov nezmyselnosť a formálnosť matematických formúl, medzi geometrami neužitočnosť hrania sa s geometrickými útvarmi, hudobníci len márnia čas, astronómovia predpisujú pravidlá prírode, astrológovia sa spoliehajú viac na náhodu ako na vedu, historici nevedia vysvetliť históriu, etici inak hovoria a inak robia.

A Komenský hneď ukazuje, prečo to tak je. Pretože ľudia majú okuliare „Mámení“, zložené z „Domnění a Zvyku“. V alegorickej forme je tu vyjadrené, že ľudia nepoznajú „pravdu vecí“, t. j. nezobrazujú prírodu tak, ako je. Odtiaľ snaha Komenského odstrániť klamy, ktoré zabraňujú správne poznaniu. Už v *Labyrinte* je naznačená cesta vývoja jeho gnozeologických a všetkých filozofických názorov. Spomením len jeho snahu odstrániť nebezpečenstvo zmyslových klamov pre poznanie správnym metodickým vnímaním tak, aby vnem bol pevný, jeho učenie o vzťahu logického a zmyslového poznania, kde logické poznanie dopĺňa a opravuje poznanie zmyslové. V tejto filozofickej línii pokračuje aj *Brána jazykov*, v ktorej vyslovuje filozofickú požiadavku, aby sa žiaci učili poznávať nielen slová, ale aj veci, a aby pojem, idea, zobrazovala skutočné reálne veci.

Súčasne s bojom za správnosť a metodickosť ľudského poznania sa prejavuje u Komenského snaha po encyklopedickom, systematickom usporiadaní a klasifikačnom zadelení všetkých predmetov a javov do encyklopedického systému. Predobrazom tejto snahy je už jeho encyklopedické dielo *Divadlo všekerenstva věcí*. Na túto snahu nadväzuje potom aj jeho pansofia. Filozofickým postulátom pansofie je, aby na základe klasifikácie vecí bola riadne urobená aj klasifikácia pojmov. Lebo bez riadnej a presnej klasifikácie pojmov nemôže jestvovať ani jasnosť a presnosť pojmov a teda ani isté vedenie. Úloha upresniť všetky pojmy, aby naše poznanie bolo jasné a nesporné, predpokladá encyklopedickú klasifikáciu vecí. Len pojmy, vybudované na klasifikácii vecí, mohli z Komenského filozofie urobiť „měřitko“, „ukazovadlo věcí podivuhodné“, a len na základe metafyzického systému, pri znalosti „obecných způsobů umělých, přirozených i nadpřirozených věcí“ je možné „do nekonečna... rozeznávati a dělati“. Len tak sa mohla filozofia stať u Komenského pevnou, „přímknutou k ideám, jako věčným základnám pravdy“.

Univerzálna klasifikácia vecí je teda predpokladom univerzálnej klasifikácie pojmov a univerzálna klasifikácia pojmov je predpokladom filozofie ako univerzálneho meradla, je predpokladom pansofie. Materialistická myšlienka, že pojmy majú byť zobrazením reálnych vlastností predmetov, je u Komenského zmetafyzičtená, takže filozofia ako univerzálny klasifikačný systém sa stáva takmer „vonkajšou základňou vecí“.

Pansofia mala byť preto „univerzální kniha, která by sama podávala všechno

⁴⁹ *Sto listů Jana Amosa Komenského*, Leichter, Praha 1920, 19.

potrebné tak, aby nic nemohlo zústať zavinene neznámo. A to s tak súvislým porádkom od začiatku do konce, aby v dôsledku toho nič nebylo zastiňované iným, aby každá vec cele stála ve svetle a bola proto správne videna a pronikána. A konečne s tak presnou pravdivosťou celku i jednotlivostí, aby mohlo z vecí samé byť i jisto, že ani v teórii a úvahách, ani v praxi a provádzení, ani pri chresi a užívaní nič neklame; všude s riadnym rozlíšením a stanovením poměrů věcí, jak v sobě jsou, i představ věcí, jak v mysli vznikají, i slov, jak jsou dopravním prostředkem od mysli k mysli. Počal jsem doufati, že to bude jakýmsi protilekém přeludů a omylů, kdyby taková, jak pravím kniha... se mohla řádně sestaviti“.⁵⁰

Pansofia mala teda podľa Komenského byť univerzálnym klasifikačným systémom, v ktorom by si veci a pojmy presne odpovedali, v ktorom by pojmy boli zobrazením reálnych vecí. Komenský sa dostal k prepracovaniu tejto myšlienky cez jazykovedné štúdium. O tom, ako sa myšlienka učiť sa jazyk nie formálne, ale vecne prejavila v pansofii, píše Komenský doslovne: „Jestliže uznáme za krásnou věc učiti se slovům jazyka pod vedením věcí, bude ještě krásnější, aby se učilo věcem samým pod vedením slov dříve poznaných. To jest, jakmile se mládež naučí rozlišovati věci podle zevnějšku, aby si pak zvykla nahlížeti do vnitřní stránky věcí a všímati si, co jest jedna každá věc svou podstatou. Nabýval jsem naději, že se to dá provésti co *některými* a *nějpřesnějšími* definicemi věcí, a že ta věc bude daleko účelnější, než se dosud soudilo... Ve slovech jest mnoho homonym, v oboru věcí pak téměř stálá neznalost útvarnosti (t. j. vnitřní podstaty každé věci)“.⁵¹

Myšlienkový postup je tu asi taký: Pojem treba abstrahovať od vecí. Abstrahované pojmy usústavniť v klasifikačnom systéme, čím nám vzniknú definície vecí, a v dôsledku toho poznáme samu podstatu vecí. Podľa presne stanovených definícií vecí budeme môcť veci posudzovať.

Klasifikačný systém je tu zmetafyzizčený a má sa používať ako mechanické meradlo, ktorým sa má merať skutočnosť. Taký záver je len dôsledok mechanického a metafyzického poňatia teórie poznania, dôsledok nepochopenia faktu, že pojem nie je mechanický odraz skutočnosti a že nemôže odrážať konečnú, absolútnu pravdu.

Komenského ovplyvnil rozvoj mechaniky, matematiky a geometrie. Zatiaľ čo v západnej Európe filozofi hľadali novú logiku, logiku vzťahu a kvantity, ktorá by zodpovedala mechanickému štádiu vied a bola vybudovaná na základe kvantitatívnej analýzy, Komenský buduje na starej logike vecí a kvality, ale dôsledne prenáša princípy mechaniky do teórie poznania. Cez mechanické spojenie troch stupňov poznania dochádza k pochopeniu filozofie ako univerzálného meradla mechanicky prikladaného na prírodu a spoločnosť. „Potrebu mēřítka správně spozorovali v některých případech lidé starověku, na příklad, kteří počítání založili na desítkách, kopách atd. a jiní mechanikové. Rovněž logikové při sylogismu, předsílají horní větu jako mēřítko, k tomu hned přiřaďují věc podřaděnou, o níž se jedná, a pak teprve prohlášují podle toho výsledek“.⁵²

Odvolačanie sa na sylogizmus je typické. Celá filozofia Komenského nie je z logickej stránky nič iné ako zmechanizovaný sylogizmus, v ktorom príroda hrá úlohu stredného termínu a filozofia úlohu vyššieho termínu. Tu sa u Komenského jasne prejavuje snaha zaniest do filozofie predmetný obsah, spojiť objekt

⁵⁰ Jana Amose Komenského *vlastní životopis*, Ústř. naklad. a knihkup. učitelů čslovan-ských s. a., 26—27, § 45.

⁵¹ Jana Amose Komenského *Vlastní životopis*, Ústřední nakladatelství učitelů čslovan-ských s. a., 25—26, § 44.

⁵² Jan Amos K o m e n s k ý, *Všenáprava*, Orbis 1950, 117.

a subjekt v poznaní. Nepochopenie poznania ako procesu znemožnila uviesť predmetný obsah do poznania a vypracovať obsahovú logiku. Naopak, metafyzické poňatie viedlo nakoniec k odtrhnutiu subjektívnych nazeracích foriem od predmetného obsahu a k pochopeniu filozofie ako meradla vecí. Ale aj tu sa jasne prejavuje myšlienka, že filozofia je na to, aby sme podľa nej i hodnotili faktá a hľadali medzi nimi teoretickú spojitosť, zákonitosť, ktorá neleží na povrchu, ale vyplýva práve z tejto spojitosti. Komenský však v duchu aristotelovskom chápal túto vnútornú spojitosť len ako totožnosť a rozdiel len ako definíciu v systéme. Komenskému sa javila príroda ako kvalitatívna diferencovanosť nemenných vecí, a preto tiež pokladal filozofiu za diferenciačné meradlo i za absolútnu pravdu. Filozofia ako poznaná pravda nemôže byť meradlom už preto, že nie je úplnou pravdou, úplným vyjadrením pravdy o prírode. Naopak. Skúmaním prírody dostávame úplnejšiu, hlbšiu pravdu o prírode. Aby sme sa vyjadrili obrazne a v terminológii Komenského, filozofia je „meradlo“ len potiaľ, pokiaľ vyjadruje získané poznanie, ale prestáva byť meradlom vtedy, keď začneme získané poznanie overovať v praxi, teda nie je meradlo vôbec, ale dialektický proces prehlbovania pravdy.

Z pochopenia filozofie ako univerzálneho a encyklopedického systému vecí a pojmov, z pochopenia filozofie ako univerzálneho meradla vecí nevyhnutne plynie, že Komenského filozofia má sama v sebe pansofický, univerzálny, encyklopedický charakter. Preto nie je správne oddeľovať pansofické snahy Komenského od ostatných jeho filozofických a pedagogických snáh. Komenského filozofia je samou svojou povahou pansofiou.

Zatiaľ čo v západnej Európe bola prepracovaná filozofia ako analytická metóda vied (Bacon, Descartes), Komenský sa pokúša o systematizáciu. Zatiaľ čo v západnej Európe pokračuje oddeľovanie vied od filozofie, Komenský sa snaží vybudovať filozofiu ako univerzálny systém, ako vedu vied.

To je len jedna, gnozeologická stránka Komenského filozofie. Jestvuje však aj druhá stránka, stránka spoločenská, ktorá sa prejavuje tiež hneď na počiatku jeho prác. *Labyrint sveta a ráj srdce* obsahuje už myšlienku; odstránením okuliarov Mámení a Zvykú, správnym poznaním prírody pochopí človek, že má podľa zákonov, ktoré stelesnil boh v prírode i v každom človeku aj žiť. To je cesta k raju srdca.

Prírodovedecká i spoločenská stránka Komenského pansofie spolu súvisia a sú rovnako dôležité, pretože majú zjednocovať všetky jeho názory. Pansofia teda nemá len charakter vecnej encyklopédie, ako sa neprestajne zdôrazňuje, ale má aj spoločenský význam. Filozofický význam pansofie môžeme v podstate zhrnúť do štyroch rysov: 1. Pansofia mala byť univerzálnou encyklopédiou, zahrnujúcou všetky javy sveta. 2. Všetky veci mali byť tak usústavnené, aby mohli byť správne poznané. 3. Pansofia mala zabezpečovať zákonitú súvislosť vecí, pojmov i presnosť jazyka, ktorý mal presne vystihovať veci (slovo vyjadruje vec a naše myšlienky o veciach). To je vedecká požiadavka, aby naše myslenie zodpovedalo zákonitostiam objektívneho sveta. 4. Takým spôsobom sa vymedzila rozpory a hádky v spoločnosti, ktoré pochádzajú z nevedomosti.

Od *Brány jazykov* cez pansofiu vedie cesta k *Metóde jazykov*. Aj tu Komenský vychádza zo svojich filozofických predpokladov.

Keď hovorí o jazyku, ukazuje predovšetkým jeho význam pre spoločnosť. Jazyk je súčasťou ľudskej prirodzenosti. Človek sa líši od ostatných živočíchov tým, že mu dal stvoriteľ „rozum, reč a rozmanité i voľné veci k vykonávaniu“.⁵³ Komenský

⁵³ Jan Amos Komenský, *Nějnovější metoda jazyků*, Rychnov 1892, 16, § 5.

ukazuje, že jazyk je prostriedkom spoločenského styku, pomocou ktorého si vymieňame svoje poznatky a sudy o veciach.⁵⁴ Reč má svoj predmet, t. j. objektívny svet, svoj objekt, t. j. druhých ľudí, potom prostriedky vyjadrenia, t. j. slová.⁵⁵ Reč súvisí s myslením, je výrazom myslenia. Myslenie má potom za predmet objektívny svet, je jeho obrazom: „Reč pochází z myšlení, myšlení z věcí. Nebo myšlení jest obrazem věcí na mysli tanoucích, řeč pak sama jest obrazem myšlení, o kterých přemítá sobě mysl.“⁵⁶ „Reč je tedy tím dokonalejší, čím více obrází rozmanitost světa, a čím přesněji vyjadřuje myšlenky o věcech... Reč tím jest lepší, čím více má do sebe myslí a věci.“⁵⁷ O prirodzenej súvislosti vecí, myslenia a slov Komenský píše: „Toto tré po sobě pak jde přirozeně, že předně jsou věci, potom o věcech myšlenky, naposledy myšlenek na jeho pronášení, které se stává slovy.“⁵⁸

Myslenie musí brať zreteľ nielen na vedeckú správnosť pojmov, ale aj na presnosť a jasnosť pojmov. Preto myslenie musí prizerať aj na vzájomný vzťah pojmov a ich logické roztriebenie.⁵⁹ Slová potom musia byť vzhľadom na myslenie pojmove správne a musia sa zhodovať s predmetom, ktorý vyjadrujú, musia byť určité a presné, t. j. rovnakého významu.⁶⁰

Komenský dokazuje, že na počiatku bol len jeden jazyk. Vychádza z biblického príbehu stvorenia človeka bohom. Ľudia hovorili jedným jazykom. V dôsledku pádu človeka sa v Babylone poplietli jazyky ako dôsledok trestu božieho.⁶¹

Prvotný jazyk nebol dokonalý, nebol úplne dielom božím, lebo boh vraj nechal človeku na vôli, aby sám, svojím vlastným jazykom pomenoval veci.⁶² Jazyk je výtvorom ľudského poznania a rozvíjal sa rovnako ako veda.⁶³ Z toho neskoršie Komenský vyvodzuje, že ľudstvo môže vytvoriť jediný, najdokonalejší vedecký jazyk. V *Ceste světa* Komenský ukazuje, ako si predstavuje tento vedecký jazyk. „Přejeme si tedy jazyku náprsto: 1. pojmového (rationalis), který by stránce své věcné i dobné nic do sebe neměl nežli všecko významné..., 2. obdobného, který by neobsahoval nepravidelnosti v nižádné věci, 3. spořádaného (harmonického), který by nenaskýtal žádných neshod mezi věcmi a pojmy o věcech, jakožto který by hlaholem vyjadřoval povahy rozdílnosti věcí a tím se právě stal jako nějakou nálepkou moudrosti... Takový jazyk byl by „prostředkem na vespolečné se srovnání lidí s lidmi, pravdivosti pak s pojmy o věcech. Nebo tehda teprve bude moci osvěcené století býti a slouti, kdy bude světlo a pokoj ve věcech a v pojmech věcí a v dopravitelích pojmů, ve slovech.“⁶⁴ (Podčiarkol K. K.)

Komenský buduje metódu jazyka na svojich gnozeologických princípoch a súčasne ukazuje, že vedecký jazyk s jasným vyjadrením a sprostredkovaním pravdy zamedzí aj rozpory v spoločnosti.

Filozofickým vyústením názorov na prírodu a spoločnosť je Komenského *Vše-náprava*. Myšlienka všénápravy vyplýva u Komenského z mechanického poňatia pohybu. Pohyb poníma len ako zmenu kvantitatívnej povahy, pri ktorej nevznikajú

⁵⁴ Tamže, 17, § 12.

⁵⁵ Tamže, 21—23.

⁵⁶ Jan Amos Komenský, *Nějnovější methoda jazyků*, Rychnov 1892, 22, § 8.

⁵⁷ Tamže, 22, § 11.

⁵⁸ Tamže.

⁵⁹ Tamže, 23, § 13.

⁶⁰ Tamže.

⁶¹ Tamže, 34, § 11, 35, § 13.

⁶² Tamže, 35, § 12.

⁶³ Tamže, 35, § 13.

⁶⁴ Jan Amos Komenský, *Cesta světa*, Alois Svoboda, Praha 1920, 98, § 15.

nové kvality. V prírode uznáva len tieto mechanické pohyby: 1. plodenie, 2. rozmnožovanie vecí, 3. ubúdanie, 4. zmenu, čo môže byť len skaza alebo porušenie.⁶⁵ Komenský pochopil teda zmenu len ako zmenu čisto kvantitatívnu. Za najdôležitejší druh zmeny pokladá skazu alebo porušenie. V prírode jestvujú dva druhy porušenia: vysychanie a hnitie. Tieto metafyzické názory na prírodu a mechanické poňatie pohybu sa prejavili aj v jeho názoroch na spoločnosť.

Podľa Komenského názoru sa prapôvodná spoločnosť porušila, preto je potrebné ju napraviť. To je hlavná myšlienka *Všenápravy*. Náprava spoločnosti musí byť všeobecná. Už bolo poukázané na to, že potrebu všeobecnej nápravy spoločnosti zastáva Komenský najmä po westfálskom mieri, keď nadobudnutie štátnej a národnej samostatnosti Čiech bolo možné len v súvislosti so zmenou celej medzinárodnej situácie. Náprava spoločnosti teda musí byť podľa Komenského všeobecná, pretože každá čiastočná oprava by nevedla k výsledkom. Musí sa napraviť filozofia, politika a náboženstvo, odstrániť „ľahkovážne a slepé chováni k vecem“,⁶⁶ odstrániť neľudskosť, t. j. „vzájemné nerozvážne jednaní a odtud vznikajúcich rozporů, nenávisti, křivd, válek, atd.“,⁶⁷ čo má zaistiť nová politika, a odstrániť nerozvážny postoj k bohu, čo znemožní bludy a utíši jeho hnev, a to zaistí nové náboženstvo.⁶⁸

To, čo dosiaľ podľa Komenského bráni náprave ľudskej spoločnosti, je najmä nevedomosť, ktorá sa prejavuje v bezstarostnosti a otupelosti, v predsudku a konečne v zaujatosti, ktorá plynie z domnele správnej veci. Vysvetlite, že táto vec je nesprávna, a zaujatosť zmizne.⁶⁹

Čím je teda spôsobená otupelosť ľudí? „Věčšinou naprosto neznají Boha, svět, sebe a všecko...“ A ako sa dá prekonať? „Domlouváním a přemlouváním... Ti všichni, aby se odhodlali horlivě se zabývat vším a sýtit svou mysl světlem všeobecným, osobně všechno spytující a poznávající. Jakým způsobem toho dosíci u všech, to zkoumala, vyzkoumala a na světlo položila Vševýchova.“⁷⁰

Výchova človeka k poznaniu a vedenie jeho vôle, teda antropologický princíp je ústredným bodom Komenského filozofie. Stanovenie pomeru človeka k prírode, k spoločnosti, k bohu, to boli konkrétne otázky, pred ktoré boli postavené Čechy v dobe tridsaťročnej vojny. Riešenie týchto otázok bolo veľmi aktuálne a potrebné pre nájdienie správneho smeru a orientácie v zložitej sociálnej a politickej situácii. Je prekvapujúce, s akou šírkou rieši Komenský tieto otázky a ako hlboko sa ich snaží zdôvodniť. Ale skutočné, reálne riešenie nebolo v tejto dobe možné, pretože nejestvovala reálna politická sila v Čechách, ktorá by bola schopná spôsobiť zmenu pomerov. Meštianstvo bolo slabé a čím ďalej tým viac strácalo svoj politický význam. Filozofia Komenského sa mohla stať za iných sociálnych a politických okolností ideovou zbraňou meštianstva v boji proti feudalizmu. Ale nestalo sa tak. Jeho slabosť a politická bezvýznamnosť našla potom svoj odraz aj vo veľkej abstraktnosti Komenského filozofie a dala jej utopický charakter.

Teória o prirodzenej povahe človeka bola namierená proti feudálnej výlučnosti a zdôrazňovala, že prirodzenými vlastnosťami človeka vôbec sú vlastne idealizované vlastnosti pokrokového meštianstva, medzi ktorými na najprednejšom mieste stojí osvietenosť. Na základe osvietenosti, na základe poznania má byť podľa Komenského

⁶⁵ Kapras J., *Nástin filosofie Jana Amosa Komenského*, Velké Meziříčí 1894, 149—152, § 6—13.

⁶⁶ Jan Amos Komenský, *Všenáprava*, Orbis 1950, 193.

⁶⁷ Tamže, 107.

⁶⁸ Tamže, 102.

⁶⁹ Tamže, 98—99.

⁷⁰ Jan Amos Komenský, *Všenáprava*, Orbis 1950, 98—99.

vybudovaná i nová politika. Zatiaľ čo na Západe stála pred buržoáziou úloha dobytia politickej moci a v dôsledku toho sa tam rozvíjala prirodzenoprávna teória, v Čechách meštianstvo pred takou úlohou nestálo, ešte k nej ani nedozrelo. Preto Komenský nevenuje toľko pozornosti teóriám právnym ako teórii výchovy. Výchova človeka k tým cnostiam, ktoré boli charakteristickými znakmi pokrokového meštianstva, to je hlavná úloha vzdelania. Na tento cieľ musí prispieť filozofia, ktorá sa má stať prostriedkom k rozvoju vzdelanosti a vedeckému riadeniu politiky a prostriedkom na odstránenie náboženských sporov.

Pretože Komenský nemohol ešte v svojej dobe pochopiť rozhodujúcu úlohu výroby a pretože hľadal hlavné zdroje vývoja v oblasti ducha a poznania, nemohol túto úlohu správne vyriešiť. Jednako však vo vývoji svojich filozofických názorov dochádza k poznaniu, že pre povznesenie národa je potrebný rozvoj priemyslu a obchodu. Tridsaťročná vojna ukázala, že silné sú nie zaostané feudálne štáty, ale štáty, v ktorých je silné meštianstvo, rozvíjajúca sa buržoázia. Zatiaľ čo v diele *Labyrint sveta a raj srdca* Komenský ešte nepochopil význam obchodu, rozvoja remesiel, vo svojom spisku *Šťestí národa* ukazuje, že blahobyť národa nie je len v krásnej krajine, v množstve obyvateľstva, ale aj v rozvinutom hospodárstve, v obchode a priemysle. Pretože hospodárstvo Čech v období tridsaťročnej vojny značne upadlo, Komenský sa nemohol ani po ideologickej stránke na meštianstvo plne oprieť. Preto je Komenského filozofia taká abstraktná, preto Komenský hovorí o človeku vôbec; ale vlastnosti tohto abstraktného človeka sú v skutočnosti vlastnosťami pokrokového meštianstva.

České meštianstvo nebolo schopné zvíťaziť nad feudálnou reakciou. Strata národnej a štátnej samostatnosti vyžadovala spojenie všetkých národných síl v boji proti Habsburgom.

Bolo potrebné vytvorenie skutočnej národnej jednoty. Táto jednota sa však nemohla vytvoriť pre nezmieriteľné rozpory medzi feudálmi, meštianstvom a ostatným ľudom. Zjednotiť národ bolo schopné len meštianstvo, len začínajúci rozvoj buržoázie. České meštianstvo bolo však slabé, neschopné splniť túto úlohu. Pretože v Čechách sa nemohla vytvoriť jednota národa na skutočných, ekonomických a politických záujmoch, pokúša sa Komenský utvoriť túto jednotu na ideálnom základe. To je, pravda, len neuskutočniteľné, utopické želanie. V Komenského filozofii hrá preto významnú úlohu poznanie, vôľa, harmónia atď., čo všetko malo byť zdôvodnením možnosti a zároveň aj nevyhnutnosti utvorenia takejto jednoty. Na utvorenie tejto jednoty je podľa Komenského potrebná všeobecná náprava spoločnosti, ktorá sa dá uskutočniť len na základe rozvoja vied, nápravy politiky a odstránením náboženských sporov. Komenský sa snažil o vytvorenie všeobecnej ideologickej platformy, ktorá by sa mohla stať základom takejto jednoty. Odtiaľ plynie snaha zjednotiť ešte náboženskú ideológiu ľudu s ideológiou meštianstva a šľachty. Preto snaha spojiť v jeden systém filozofiu, náboženstvo a politiku, preto snaha v teórii poznania spojiť tri princípy, zmysly, rozum a písmo, preto miesto uznania objektívnych rozporov hlásanie harmónie.

To je cieľ a zmysel *Všenápravy*. Spoločenská problematika sa rieši vo všeobecnosti ako náprava akejkoľvek abstraktnej spoločnosti. Je to tak preto, že po westfálskom mieri oslobodenie a rozvoj Čiech závisel od celej medzinárodnej situácie, od zmeny „celej ľudskej spoločnosti“. Preto Komenský kladie za hlavný cieľ vede, politike i náboženstvu v medzinárodnom meradle zastavenie nepriateľstva a uchovanie mieru. Odtiaľ plynú mierové i irenické snahy Komenského.⁷¹

⁷¹ Snahu o zjednotenie všetkých síl spoločnosti v boji proti Habsburgom sa snaží vy-

Pritom všetkom treba vidieť, že Komenský sa snažil dosiahnuť jednotu v celej ľudskej spoločnosti i v spoločnosti českej na principiálnom stanovisku. Komenský došiel nakoniec k záveru, že základom rozvoja spoločnosti je rozvoj remesiel a obchodu, teda rozvíjajúca sa buržoázna spoločnosť. Niet teda pochyb, že pri všetkých snahách o zmierenie všetkých spoločenských síl stojí Komenský na stanovisku meštianstva.

Ani v medzinárodnom meradle nechce Komenský akýkoľvek mier, ale mier, ktorý zaručuje víťazstvo pokroku, pokrokových síl spoločnosti. Nebol teda pacifistom, nešlo mu len o mier, ale aj o víťazstvo pokroku v mieri. Už v *Štáti národa* zdôrazňuje Komenský, že šťastný je ten národ, ktorý vie svoju slobodu a vymoženosti aj ubrániť. Ešte silnejšie znie tento tón z listu (1658) holandskej admirality napísaného pri príležitosti venovania svojich zbraných spisov. Komenský píše: „Nedopouším se tedy něčeho pošetilého, jestliže svá pojednání... uctivě obětují na způsob pocty Vám, kteří představujete ozbrojenou Minervu. Vždyť i Vy, rozumnost i statečností lepší část Vašeho národa, budete vhodnými posuzovateli, zda se tu k něčemu radí rozumně a statečně. Vám svěčila vlast blaho své i svých, aby ste ho bránili proti vnějším nepřátelům, avšak nesmíte neznati ani umění, kterak ji brániti před nepřáteli vnitřními, totiž před zatmělostí mysli, zdivočením mravů a znesvěcováním života, a to nejen brániti pro přítomnost, nýbrž rozumně se starati i do budoucna, jak by mohlo a dovedlo pokolení, které povstane po Vás... brániti šťastného stavu, který jste jim připravili...“ A končí: „Buďte zdraví a jednejte se zdarem, vládcové moří! Bůh nechť upravuje Vaše záměry i Vaše zbraně, jakož i sílu Vašich záměrů i zbraní, k výsledkům pro něho slavným, pro Vás pak, vlast i církev blahodárným.“⁷²

Ideu nápravy spoločnosti neodtrhol teda Komenský od praktických politických zápasov. Jeho filozofia má byť abstraktným, teoretickým zdôvodnením potreby jednoty a všeobecnej nápravy spoločnosti v oblasti vied, politiky i náboženstva. Komenský zdôrazňuje prirodzenosť tejto cesty, možnosť a nevyhnutnosť ísť touto cestou. Komenského filozofia je zdôvodnením abstraktných ideálov a snáh. Ale pri všetkom zdôvodnení a vysvetlení Komenský nedokázal organicky zapojiť do svojej filozofie princíp činnosti tak už v teórii poznania, ako v oblasti spoločenskej a politickej praxe. Nenachodiac v českej spoločnosti reálnu politickú silu, schopnú uskutočniť politický program národného oslobodenia a hospodárskeho rozvoja krajiny, dochádza k utopickým, abstraktným princípom všeobecnej nápravy spoločnosti. Preto praktická činnosť stojí mimo a vedľa jeho filozofických a sociálnopolitických názorov a nevyhnutne z nej neplynie. Ak zoberieme do úvahy celé dielo a životnú činnosť Komenského, javí sa nám ako niečo neukončeného, ako hľadanie.

Pokrokovým filozofickým odkazom Komenského zostáva snaha spojiť filozofiu a politiku, rozšíriť všeobecné gnozeologické princípy aj na oblasť spoločnosti, hlboko zdôvodniť spoločenský význam filozofie a jej spojitosť so spoločenskými a prirod-

kladať Masaryk v zmysle triedneho zmieru. Je to snaha využiť filozofické učenie Komenského na podporu buržoáznej ideológie. (Masaryk, prednáška o Komenskom prednesená študentom roku 1882.) V rovnakom zmysle sa snaží vykladať učenie Komenského dr. Ján Kvačala v predhovore ku Komenského knihe *Listové do nebe* (Lipt. Mikuláš 1925). Píše: „Svetová vojna priniesla v tej veci ďalší pokrok všade i u nás; ona prekvapila svet úžasným pokusom násilného prevratu spoločnosti práve v najväčšej časti ríše našej zemečasti. Pochybnosť o trvanlivosti takého pokusu... prechovávam i teraz, a iste nielen ja sám. Ale nehádajac len na to, pritom všetkom, čo sa v bojoch politických koná, smer ukázaný v týchto listoch podržuje platnosť i naďalej.“

⁷² *Sto listů Jana Amosa Komenského*, Leichter, Praha 1942, 222—223.

nými vedami. Aj keď sa mu to celkom nepodarilo, musíme i v tom vidieť pokrokovú snahu, ktorá sa pre jeho historickú obmedzenosť nemohla uskutočniť. Konečne i politické snahy Komenského za hranicami, snahy sformovať i vojensky protihabsburskú koalíciu ukazujú jeho pravý charakter, charakter bojovníka.

Komenský nevedel teoreticky zdôvodniť program boja, pretože nevedel pochopiť rozpory, pretože hlásal harmóniu, na základe ktorej nemohol zdôvodniť boj. Ale Komenský zďaleka prerastá svoj filozofický systém a v jeho ďalších názoroch, síce teoreticky nezdôvodnených, právom môžeme vidieť zárodok ďalšieho vývoja. I keď to nedokázal vo svojej filozofii zdôvodniť, Komenský uznáva i význam zbrani, pokiaľ chránia slobodu a pokrok. Spomeňme si len, ako sa raduje z každej porážky habsburskej koalície. V tom sa prejavuje hlboký demokratizmus Komenského.

Cieľ a zmysel jeho filozofie je skutočné zlepšenie spoločenského života, oslobodenie národa a nadobudnutie národnej samostatnosti. Komenský nevidí inú cestu k tejto spoločnosti ako výchovu všetkých ľudí. To je utopická snaha, ale súčasne aj vlastná cesta filozofa-humanistu k ľudu, viera vo vedu a spoločenský pokrok. I keď Komenský nevyriešil a ani nemohol vyriešiť všetky úlohy, ktoré si postavil, predsa vždy jeho pátravý duch sa snažil veci skryté pre šťastie ľudu na svetlo postaviť, lebo „kdo zadrží srdce lidské, aby i na veci skryté samo sebe aspoň, nesmí-li jiných, se nedotazovalo? ...“